

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 15, Issue 4, No. 60, Winter 2024
Received: 09/03/2023 Accepted: 30/05/2023

 : [10.22108/RPLL.2023.137072.2213](https://doi.org/10.22108/RPLL.2023.137072.2213)

(Research Paper)

Introducing and Analyzing the Text of *Ma'dan ol-Javaher* and a Review of its Manuscripts

Hashem Daraghe*

Mohammad Reza Masoumi**

Mohammadhadi Khaleghzadeh***

Abstract

The book *Ma'dan ol-Javaher* (Mine of Gems) is the only available work written by Doulat Khan-e Tarzi Dehlavi, a poet and writer in the Indian subcontinent, authored in the years 1024-1025 AH and dedicated to Jahangir Shah Gourkani. This book is being kept in the form of manuscripts with libraries around the world and among them, three manuscripts are available in Iran. The present descriptive study aims to introduce and analyze the text of *Ma'dan ol-Javaher*. Research findings indicate that the book is composed of seventeen chapters in the same format as *Golestan* of Saadi, that is a mixture of prose and poetry. The book consists of thirty-six stories, and Tarzi Dehlavi considers himself the compiler of these tales, not the creator of them. Most of the poetic evidence of the book belongs to the author himself, but the verses of other Persian poets such as Saadi, Hafez, Nezami, Jami, and others have also been cited. Most of the poems cited from others belong to Saadi. This shows that Tarzi, in addition to imitating *Golestan* in his prose, had also an eye on Saadi's *Bustan*. Employing rare Indian words such as 'sokhpal', 'mooti', 'joogi', etc., agreements of adjectives and adverbs, word formation and the use of verbs in special meanings, the use of redundancy, and the like are among the stylistic features of *Ma'dan ol-Javaher*.

Introduction

Due to the richness of the Persian language and literature, many books in different disciplines have been authored in this language. What remains of such books dating back to the pre-printing era are in the form of manuscripts kept in public or private libraries all over the world. Such manuscripts are considered to be excellent samples of the past generations' legacy and each of them, in its own right, would mirror in full the cultural, social, historical, political, and even economic circumstances of their respective eras. Therefore, in addition to the preservation of such invaluable treasures, it is necessary to introduce, correct/edit, and revive such works. One of these valuable works of Persian language and literature which is being kept as manuscripts in the libraries and is yet to be edited is the book *Ma'dan ol-Javaher*. It has been authored by Doulat Khan-e Gowalyari

* Ph.D. Candidate, Department of Persian Language and Literature, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran

** Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran (Corresponding Author Email: Mohammadreza.Masoumi@iau.ac.ir)

*** Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran

(or Doulat Khan-e Dehlavi), the Persian-speaking astronomer, musician, scholar of strange sciences, writer, and poet of the 11th century AH in the Indian subcontinent, with the pen name 'Tarzi'. The present research aims to investigate available manuscripts of *Ma'dan ol-Javaher* as well as analyze the text of that work as one of the *Golestan*-like books authored in the Indian subcontinent.

Materials and Methods

This research has been conducted through a descriptive study of the available manuscripts of *Ma'dan ol-Javaher* on the basis of library resources. Three separate manuscripts of the book are currently available in Iranian libraries, including manuscript No. 200 of Ma'soumiyeh Library of Qum, manuscript No. 2118 of the University of Tehran Library, and manuscript No. 42758 of Astan-e Quds-e Razavi Library. In the present research, the manuscript belonging to Ma'soumiyeh Library of Qum has been used as the base version, abbreviated as 'M'. The poet in question has been introduced based on the biographic works available. For the contrastive comparison of the verses cited in the book from others, the divans and works of the respective poets have been employed.

Research Findings

The book *Ma'dan ol-Javaher* is the only work at hand by Doulat Khan-e Gowalyari-ye Dehlavi, pen named 'Mullah Tarzi' which has been authored in prose combined with poetry. It is an imitation of *Golestan* of Saadi, written in 1025 AH to be dedicated to Jahangir Shah Gourkani. Among the manuscripts of the book, three volumes are currently available in Iranian libraries. All manuscripts consist of seventeen chapters in addition to a preface and an epilogue. Under each and every chapter specific to certain moral issues, one or more tales have been cited in appropriateness with the chapter topic for a total of 36 tales.

Discussion of Results and Conclusions

The book *Ma'dan ol-Javaher* by Mullah Tarzi-e Dehlavi has not been printed yet; it is being kept in the form of manuscripts in libraries in Iran and across the world. Tarzi is not the creator of the tales but has only compiled them from various oral and written resources. He closed each and every tale with a couple of couplets in praise of Jahangir Shah. Imitating Saadi, Tarzi has cited, amid the tales, many verses as evidence from among his own works or from other poets. In the manuscript "T", verses which are his own have been marked by the expression 'lejame'ah'. The majority of verses cited from others have been extracted from Saadi's *Golestan* and *Bustan*. In some cases, when the context of a tale necessitates, Tarzi manipulates the cited verses. The text of the book includes also certain rare Indian words as well as special terms and lexical combinations that, all in all, indicate his knowledge of and mastery over various disciplines and his expertise as a skilled writer. In some legends and folkloric tales cited in *Ma'dan ol-Javaher*, there are also certain themes such as transmogrification, magic, and the like which are rooted in the folklore of the Indian subcontinent.

Keywords: *Ma'dan ol-Javaher*, manuscripts, text analysis, *Doulat Khan-e Tarzi*, style

References

- Afsahzadeh, A., & Tarbiat, H. (Eds.) (1999). *Jami's Haft Awrang*. Tehran: Mirase Maktoob Publication.
- Akhtar, M. S. (Ed.) (1979). *Qatei Heravi's Tazkere Majmao ol-Shoaraye Jahangirshahi*. Karachi: Central and West Asian Sciences Research Institute, University of Karachi.
- Daraghe, H., Masoumi, M., & Khaleghzadeh, M. (2021). A stylistic study of the *Ma'dan ol-Javaher* of Mullah Tarzi Dehlavi. *Journal of Subcontinent Researches*, 2(5), <https://doi.org/10.22111/jsr.2021.31887.1998>.
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Loqatnameh*. Tehran: Tehran University Press.
- Derayati, M. (2012). *A list of Iranian manuscripts (Fankha)*. Tehran: National Documents and Library Organization of the Islamic Republic of Iran.
- Hadi, N. (1995). *Dictionary of Indo-Persian literature*. Delhi: Ashok Viha.

- Haj Seyed Javadi, K. (2012). *Dictionary of Persian language and literature in the Indian subcontinent*. Tehran: Book House and Persian Language & Literature Development Council.
- Hamidian, S. (Ed.) (1996). *Ferdowsi's Shahnameh*. Tehran: Qatreh Publication.
- Khayyampour, A. (1989). *A dictionary of speakers*. Tehran: Talayeh Publication.
- Nezami Ganjavi, E. (2006). *Nezami's Khumseh: Based on Moscow-Baku edition*. Tehran: Hermes Publication.
- Saba, M. (1964). *Tazkereh Rooze Rovshan*. Tehran: Razi Library.
- Safa, Z. (1992). *A history of Iranian Literature*. Tehran: Ferdows Publication.
- Tarzi, D. (1749). *Ma'dan-ol Javaher*. Manuscript No. 200. Qom: Masoomiyah Library.
- Tarzi, D. (1842). *Ma'dan-ol Javaher*. Manuscript No. 42758. Mashhad: Astan Quds Razavi Library.
- Tarzi, D. (n.d). *Ma'dan-ol Javaher*. Manuscript No. 1218. Tehran: Tehran University Central Library.
- Vashian. A. (2018). *The role of Shia in medicine*. Qum: Imam Ali ibn Abi Taleb Publishing House.
- Yousofi, Gh. H. (Ed.) (2008). *Saadi's Bustan*. Tehran: Kharazmi Publication.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فصل نامه علمی متن شناسی ادب فارسی

سال پانزدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۰)، زمستان ۱۴۰۲، ص: ۹۰ - ۷۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۱۲/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۰۹

doi: [10.22108/RPLL.2023.137072.2213](https://doi.org/10.22108/RPLL.2023.137072.2213)

(مقاله علمی)

معرفی و متن شناسی معدن الجواهر و بررسی نسخ خطی آن

هاشم درقه، * محمدرضا معصومی، ** محمدهادی خالقی زاده ***

چکیده

کتاب *معدن الجواهر* تنها اثر در دست از دولت خان طرزی دهلوی، شاعر و نویسنده سرزمین شبه قاره است که در سال‌های ۱۰۲۴-۱۰۲۵ ق. تألیف و به جهانگیر شاه گورکانی تقدیم شده است. این کتاب به صورت نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های جهان نگهداری می‌شود که از میان آنها سه نسخه در ایران موجود است. مقاله حاضر که به شیوه توصیفی انجام شده است به متن شناسی و معرفی نسخه‌های خطی *معدن الجواهر* اختصاص دارد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که این کتاب در هفده باب و به شیوه *گلستان سعدی*، یعنی نثر آمیخته به نظم، تألیف شده است. کتاب مشتمل بر سی و شش حکایت است و طرزی دهلوی خود را گردآورنده این حکایات می‌داند، نه خالق آنها. اغلب شواهد شعری کتاب از خود نویسنده است؛ اما به اشعار شاعران دیگر فارسی سرا مثل سعدی، حافظ، نظامی، جامی و دیگران نیز استشهد شده است. بیشترین اشعار تضمینی کتاب از سعدی است؛ این امر نشان می‌دهد که طرزی دهلوی علاوه بر اینکه در نثرپردازی به تقلید از *گلستان پرداخته*، به *بوستان سعدی* نیز نظر داشته است. کاربرد لغات نادر هندی مثل *سُکھپال*، موتی، جوگی و غیره، تطبیق صفت و موصوف، واژه‌سازی و کاربرد افعال در معانی خاص، کاربرد *حشو* و غیره از ویژگی‌های سبکی کتاب *معدن الجواهر* است.

واژه‌های کلیدی

معدن الجواهر؛ نسخ خطی؛ متن شناسی؛ دولت خان طرزی؛ سبک

* دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران، hdaragheh@yahoo.com

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران (نویسنده مسئول).

Mohammadreza.Masoumi@iaui.ac.ir

*** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران، m.h.khaleghzadeh@iaui.ac.ir

۱- مقدمه

غناي زبان و ادبيات فارسي موجب شده است که در همه دوران و در سراسر سرزمین‌هایی که پایگاه رواج زبان فارسي بوده است، آثاری به این زبان در علوم مختلف نگاشته شود. آنچه از این دست آثار تا قبل از صنعت چاپ به یادگار مانده است، در قالب نسخ خطی است و در کتابخانه‌های عمومی یا شخصی سراسر جهان نگهداری می‌شود. این نسخه‌ها نمونه‌های اعلای میراث گذشتگان‌اند و هریک آینه تمام‌نمای اوضاع فرهنگی، اجتماعی، تاریخی، سیاسی و حتی اقتصادی عصر خویش‌اند؛ بنابراین، علاوه بر حفظ و نگهداری این گنجینه‌های ارزشمند، معرفی، تصحیح و احیای آنها امری ضروری است. یکی از آثار ارزشمند زبان و ادبیات فارسی که به صورت نسخه‌های خطی در کتابخانه‌ها نگهداری می‌شود و تاکنون تصحیح نشده است، کتاب *معدن الجواهر* از ملا طرزی دهلوی است. مقاله پیش رو به معرفی و بررسی نسخ خطی در دست این کتاب و متن‌شناسی آن - در جایگاه یکی از گلستان‌واره‌های تألیف‌شده در سرزمین شبه‌قاره - اختصاص دارد.

۱-۱ پیشینه پژوهش

درباره *معدن الجواهر*، مقاله «بررسی سبکی معدن الجواهر اثر ملا طرزی دهلوی» (درقه و همکاران، ۱۴۰۰) در *دوفصلنامه مطالعات شبه‌قاره* به صورت برخط و با شناسه doi.org/10.22111/jsr.2021.31887.1998 منتشر شده است. نویسندگان در این مقاله، به شیوه توصیفی - تحلیلی، ویژگی‌های سبکی اثر را از سه منظر ادبی، زبانی و فکری همراه با شواهد مثال بررسی و تبیین کرده‌اند.

گفتنی است تاکنون درباره بررسی و معرفی نسخه‌های خطی *معدن الجواهر* و متن‌شناسی آن، پژوهشی انجام نشده است.

۱-۲ روش پژوهش

روش تحقیق در این مقاله، توصیفی با استناد به نسخه‌های خطی در دست *معدن الجواهر* و دیگر منابع کتابخانه‌ای است.

۲- بحث اصلی

۱-۲ معرفی مؤلف

دولت‌خان گویاری یا دهلوی، ستاره‌شناس، موسیقی‌دان، عالم علوم غریبه، نویسنده و شاعر فارسی‌گوی شبه‌قاره در قرن یازدهم هجری و متخلص به «طرزی» است.

از تاریخ دقیق ولادت و وفات وی اطلاعی در دست نیست. در تذکره *مجمع‌الشعراء جهانگیرشاهی* درباره طرزی چنین آمده است: «ملا طرزی از مردم بنی‌اسرائیل‌اند و نسبت به ملا علی احمد فاضل اولیاصفت دارند. و این جماعت، همه درویش‌نهاد و اولیاصفت و خوش‌طبع‌اند. و مشارالیه از جانب والده، به خواجه اویس گویاری^۱ می‌رسند» (فاطمی هروی، ۱۹۷۹: ۶۳).

طرزی از شاعران و ادبای دربار جهانگیرشاه گورکانی (م. ۱۰۳۷ ق.) است که «در خدمت جهانگیر از مقام و مرتبه برخوردار بود و نظم یک دانشمند را داشت» (حاج سیدجوادی، ۱۳۹۱: ۳۳۷) و «از موقعیت و جایگاه خود

تحت نظر جهانگیرشاه لذت می‌برد» (Hadi, 1995: 593).

طرزی که در جمیع علوم مهارت داشته، در شاعری نیز توانمند بوده است. قاطعی هروی او را دارای طرز خاص در شعر می‌داند که صاحب اشعار بسیار و دیوان شعر است (نک. قاطعی هروی، ۱۹۷۹: ۶۴). گرچه از دیوان طرزی، اثری در دست نیست، «قصیده‌ای که قاطعی در مدح خود، از وی نقل کرده است نه تنها مظهر مقام و منزلت او در بین معاصران است، بلکه نبوغ و چیره‌دستی گوینده را نیز به خوبی می‌رساند» (همان: ۳۰) و نشان از ذوق ادبی و طبع شعری طرزی دارد. مؤلف تذکره روز روشن نیز درباره هنر و استعداد ادبی طرزی می‌نویسد: «دولت‌خان گویاری در نظم‌پردازی و نثرطرازی، سرآمد اقران بود» (صبا، ۱۳۴۳: ۵۰۱).

۲-۲ معرفی معدن‌الجواهر

تنها اثر ادبی موجود از دولت‌خان طرزی، کتاب *معدن‌الجواهر* است. این کتاب در حوزه ادبیات تعلیمی قرار دارد و مشتمل بر قصص و حکایات اخلاقی متناسب با ابواب کتاب است که با نثر موزون آمیخته به نظم و به شیوه گلستان سعدی به رشته تحریر درآمده است. مؤلف تذکره روز روشن، به اشتباه می‌نویسد: «دولت‌خان گویاری کتاب *معدن‌الجواهر*، حسب‌الإرشاد شاهجهان پادشاه تصنیف نموده» (همان). این اشتباه صبا به کتاب فرهنگ سخنوران نیز راه یافته و خیام‌پور در معرفی طرزی، آن را تکرار کرده است (نک. خیام‌پور، ۱۳۶۸، ج ۲: ۵۵۸)؛ اما همانطور که خود طرزی در کتاب *معدن‌الجواهر* ذکر کرده است، این کتاب را به نام میرزا نورالدین بیگ محمدخان سلیم گورکانی مشهور به *جهانگیرشاه* (۹۷۷-۱۰۳۷ ق.) تألیف و در سال‌های ۱۰۲۴ یا ۱۰۲۵ ق. به اتمام رسانده است (نک. طرزی، ۱۱۶۳: گ ۱۵۸).

۱-۲-۲ نسخ خطی معدن‌الجواهر

از کتاب *معدن‌الجواهر* چندین نسخه در کتابخانه‌های ایران و جهان نگهداری می‌شود.

ذبیح‌الله صفا به چهار نسخه این کتاب در کتابخانه‌های خارج از ایران اشاره کرده است:

۱) نسخه کتابخانه ملی پاریس به شماره 903 Supp که از نوع تحریر هفده‌بایی است و ذبیح‌الله صفا آن را دیده و خوانده است. این نسخه در جلد ۴ فهرست بلوشه، ص ۶۰-۶۱ نیز معرفی شده است. در روی برگ اول این نسخه، کسی «پیر ولی» نامی را مؤلف مجموعه معرفی کرده است و بلوشه هم در فهرست خود نوشته است که شاید او «پیر ولی طرازی» باشد. تصور می‌رود این هر دو اشتباه، نتیجه بی‌اطلاعی از حال طرزی گویاری بوده است (نک. صفا، ۱۳۷۱، ج ۵: ۱۷۲۱-۱۷۲۲).

۲) نسخه‌هایی به شماره‌های ۷۹۳ (تحریر بیست‌ودوبایی) و ۷۹۴ و ۷۹۵ که در کتابخانه دیوان هند نگهداری می‌شود (همان: ۱۷۲۰).

در فهرست فنخا از دو نسخه این کتاب نام برده شده است که یکی در کتابخانه معصومیه قم و دیگری به صورت عکسی در کتابخانه دانشگاه تهران نگهداری می‌شود:

الف) نسخه شماره ۲۰۰ کتابخانه معصومیه قم

این نسخه ۱۵۸ برگ و در هر برگ ۱۷ سطر (۱۵/۵ × ۲۳ س.م) دارد و به خط نستعلیق کتابت شده است. کتابت این نسخه در مرشدآباد هندوستان به تاریخ شنبه ۲۷ ذی‌الحجه سال ۱۱۶۳ ق. انجام شده و کاتب آن،

محمد عظیم‌الدین ولد شیخ محمد عابد بن شیخ خیرالله است. این نسخه مجلد است و در ابتدا و انتهای آن، اشعار متفرقه نوشته شده است.

برگ‌های نسخه، رکابه دارد و شماره هر برگ در حاشیه سمت چپ هر برگ نوشته شده است. شماره و نام ابواب کتاب و عنوان حکایات هر باب و همچنین نشان‌هایی مثل «بیت»، «مصرع»، «فرد»، «رباعی»، «قطعه» و «مثنویات» با شنگرف قرمز است؛ اما سراسر متن با دوات مشکی کتابت شده است و بدون افتادگی است. نسخه در بسیاری از برگ‌ها حاشیه‌نویسی شده است. این حواشی نشان می‌دهد که شخصی صاحب‌علم در هند، نسخه را خوانده است و ابیات و مصرع‌های متن را مشخص کرده و برخی لغات متن را نیز که به نظرش تأمل‌برانگیز بوده، معنی کرده است (نک. تصویر شماره ۱).

نسخه با «بسمله» آغاز شده است؛ سپس دیباچه و فهرست ابواب کتاب ذکر می‌شود و پس از آن، متن کتاب مشتمل بر ابواب هفده‌گانه اثر آمده است؛ درنهایت، با انجامه زیر به پایان رسیده است: «تمت تمام شد، کار من نظام شد. هَذَا کتاب معدن الجواهر تصنیف مولانا طرزی قدس الله سره العزیز، به روز اول هفته به وقت نماز ظهر به تاریخ بیست و هفتم شهر ذی‌حجه در سنه ۱۱۶۳ بکلمه مطابق سنه جلوس معلی به عمل ثواب سراج الدوله بهادر در بلده مرشدآباد به مقام ده‌باره تحریر یافت. کاتب الحروف، محمد عظیم‌الدین ولد شیخ عابد ابن شیخ خیرالله ساکن موضع بلگرام عمله پرگنه شیرپور متعلقه شکله مرشد [؟] دعوی الباطل و [؟] (نک. تصویر شماره ۲). در این مقاله، از کوه‌نوشت «م» برای این نسخه استفاده شده است.

ب) نسخه شماره ۲۱۱۸-ف. دانشگاه تهران

اصل این نسخه در کتابخانه بودلیان دانشگاه آکسفورد به شماره Add. 61 ۶۶۴ نگهداری می‌شود و میکروفیلم آن در کتابخانه دانشگاه تهران موجود است. تاریخ کتابت و نام کاتب این نسخه مشخص نیست؛ ولی در فهرست فنخا آمده است که مربوط به زمان اورنگ‌زیب (۱۰۶۷-۱۱۱۸ ق.) است. نسخه ۱۳۷ برگ ۱۹ سطری دارد (نک. درایتی، ۱۳۹۲، ج ۳۰: ۳۴۱). ترقیمه نسخه، کتابت آن در زمان اورنگ‌زیب غازی را تأیید می‌کند؛ اما از تاریخ کتابت آن به جز لفظ «پانزدهم»، کلمه دیگری خوانا نیست. به نظر می‌رسد این نسخه، همان نسخه‌ای باشد که ذبیح‌الله صفا از آن نام برده است (نک. صفا، ۱۳۷۱، ج ۳: ۱۷۲۰). کتابت نسخه به خط نستعلیق انجام شده است و رکابه‌نویسی دارد. ظاهر فیلم موجود در دانشگاه تهران نشان می‌دهد که زمان تهیه فیلم نسخه، کاغذ یا بوم متن به صورت سیاه و خود متن به صورت سفید درآمده است (نک. تصویر شماره ۳).

یکی از محاسن این نسخه آن است که در بسیاری اوقات، قبل از ابیاتی که سروده خود طرزی است، عبارت «لجامه» آمده است و بدین صورت، می‌توان اشعار شاعر در متن را تشخیص داد. **سجده** آغاز و پایان این نسخه افتادگی ندارد؛ اما قبل از باب دوم، حدود بیست برگ از نسخه موجود نیست. علاوه بر این افتادگی، برخی ضبط‌های نادرست و اغلاط نیز در نسخه دیده می‌شود که از بی‌دقتی کاتب است؛ برای مثال می‌توان به این شواهد اشاره کرد:

«به گاه» به صورت «به گام» (طرزی، بی‌تا: گ ۳)؛ «شقایق» به صورت «شفاق» (همان)؛ «عالی‌نژاد» به صورت «عالم‌نژاد» (همان)؛ «قدما» به صورت «قدمان» (همان: ۵)؛ «اقوالش» به صورت «قوالش» (همان)؛ «بوم» به صورت «بام» (همان: ۱۷)؛ «حقایق‌بیان» به صورت «حقایق‌بنیان» (همان: ۲۹)؛ «لخلخه» به صورت «طلحه» (همان: ۳۲)؛ «مسرت‌پیرای»

به صورت «مسرت‌سرای» (همان: ۳۴)؛ «غیاهب» به صورت «غنیاب» (همان: ۴۳)؛ «غلاف» به صورت «علاقه» (همان: ۴۷)؛ «راوق» به صورت «رواق» (همان: ۲۴) و غیره.

در مقاله پیش رو، از کوتاه‌نوشت «ت» برای این نسخه استفاده شده است.

ج) نسخه شماره ۴۲۷۵۸ کتابخانه آستان قدس

این نسخه که از نوع تحریر هفده‌بابی معدن‌الجواهر است، در ۳۱۲ برگ یازده سطری و به خط نستعلیق کتابت شده است. تاریخ کتابت آن، روز سه‌شنبه یازدهم جمادی‌الأول ۱۲۵۸ ق. است؛ اما نام کاتب نسخه مشخص نیست. متن نسخه با مرکب مشکلی و عنوان مطالب مثل «بیت»، «مصراع»، «داستان» و غیره با شنگرف نوشته شده است. کاتب در آغاز ابیات از علامت سه نقطه و در بین مصرع‌ها از علامت سه گیومه استفاده کرده است که ضمن تفکیک ابیات و مصرع‌ها می‌تواند جنبه تزیینی نیز داشته باشد. این نسخه رکابه دارد و گاهی نیز حاشیه‌نویسی شده است. آغاز و انجام نسخه بدون افتادگی است. برگ اول نسخه با «بسمله» آغاز شده و ذکر «یا فتاح» با شنگرف در صدر آن کتابت شده است. در پایان نسخه نیز ترقیمه کاتب قرار دارد (نک. تصویر شماره ۴).

در این مقاله از کوتاه‌نوشت «ق» برای این نسخه استفاده شده است.

۲-۱-۲-۲ رسم الخط نسخه‌های معدن‌الجواهر

جدول شماره ۱: برخی ویژگی‌های رسم‌الخطی نسخه‌های خطی معدن‌الجواهر

برخی ویژگی‌های رسم‌الخطی نسخه‌های خطی معدن‌الجواهر			
نسخه آستان قدس	نسخه دانشگاه تهران	نسخه معصومیه قم	ویژگی
			پیوستگی حرف اضافه «به» به اسم پس از خود؛ مثل «به اوج گردون»، «به ظهور می‌آید»، «به نور معدلت و انصاف»
			پیوستگی علامت جمع «ها» به کلمات مختوم به «های» غیرملفوظ؛ مثل «به جامه‌ها...»، «خانه‌ها از...»، «دانه‌های مکنون».
			آوردن میانجی الف و «ی» نکره بعد از کلمات مختوم به «های» غیرملفوظ به صورت همزه (ه)؛ مثل «چشمه‌ای خوشگوار»، «شمه‌ای...»
			جدانویسی حرف «ب» در آغاز فعل مضارع التزامی؛ مثل «بیمایی»
			نبود تمایز بین «ک» و «گ»؛ مثل «دلگشا»، «بیگانه»، «گیتی»
			پیوستگی حرف «رای» مفعولی به مفعول؛ مثل

			«ایشان را»، «هرکه را»، «جوان را».
			پیوستگی فعل «است» به کلمات قبل از خود؛ مثل «زندان است»، «بنیادی است»، «عیسوی است».
		—	پیوستگی صفات اشاره «این و آن» به موصوف؛ مثل «آن زن»، «آن مقام».
			پیوستگی پیشوند «می» به فعل؛ مثل «می زدند»، «می گشت»، «می گریست و می گفت»
			کتابت عناوین اشعار با شنگرف یا با علامت در صدر عنوان؛ مثل «بیت، مصرع، فرد، قطعه و غیره»
—		—	مشخص کردن اشعار طرزی با عبارت «لجامه»
		 	استفاده از «راده» ^۳ در متن و تصحیح یا ذکر کلمات محذوف در هامش؛ مثل «مطلوب، به‌رنگ، مجسم»

۲-۳ متن‌شناسی معدن‌الجواهر

کتاب *معدن‌الجواهر* دارای مقدمه (دیباچه)، ابواب و خاتمه است.

۲-۳-۱ دیباچه

ملا طرزی از عنوان دیباچه برای بخش آغازین *معدن‌الجواهر* استفاده نکرده است؛ اما با توجه به گلستان‌واره بودن این اثر و محتوای این بخش، می‌توان آن را دیباچه کتاب به شمار آورد. وی دیباچه را به حمد خداوند، نعت پیامبر و اهل بیت، مدح ممدوح خویش، وصف سخن، سبب تألیف کتاب و برشمردن ابواب آن اختصاص داده است.

۲-۳-۱-۱ حمد الهی و نعت پیامبر (ص)

طرزی کتاب را با حمد الهی و نعت پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت آغاز کرده است. وی پیامبر اسلام را «شمع انجمن کاینات و واسطه عقد موجودات» خوانده و بر این نکته تأکید کرده است که قلم از وصف ایشان عاجز است:

کلک دوزبان چه زهره دارد که اوصاف محمدی نگارد؟

(طرزی، ۱۱۶۳: گ ۲)

۲-۳-۱-۲ مدح جهانگیرشاه گورکانی

طرزی در ادامه به مدح نورالدین محمد جهانگیرشاه گورکانی پرداخته و از وی با القاب متعدد مثل «مرشد انام، مروج اسلام، اورنگ‌نشین فرهنگ‌آرای، عدوبند قلعه‌گشای، جلابخش دیده‌دولت و اقبال، مسندافروز بارگاه جاه و

جلال، غرّه ناصیه سعادت و بهروزی، قرّه باصره نصرت و فیروزی، طراز کسوت سلطنت و فرمانروایی، فروغ طلعت کشورستانی و جهان‌گشایی، رافع رایات عدل و انصاف، دافع آثار ظلم و اعتساف، نوباوه گلشن کرم و سخاوت، جوهر شمشیر تهوّر و شجاعت، فصّ خاتم دانایی و هوشیاری، مرکز دایره بختمندی و کامگاری» و غیره یاد کرده است. سپس مثنوی‌ای بیست‌ویک‌بیتی در مدح این پادشاه سروده و آن را با دعای تأیید به پایان برده است. بارزترین بخش این اشعار مدحی، تأکید بر عدل و داد جهانگیرشاه است:

ز عدلش که باشد بقا را دلیل	ز خرطوم روبد ره مور، فیل
به دوران آن پادشاه دلیـر	شده داه بزغاله را ماده‌شیر
به صحرای انصاف و عدلش چراغ	ز طوفان صرصر بود با فراغ
به دورانش از گرگ درنده، میش	کند دعوی خون فرزند خویش
بز لنگ را کاو بود ناتوان	بود گرگ، غمخوارتر از شبان
ز عدلش عجب نیست گر زین سپس	هم‌آغوش شعله بود خار و خس
پر خویش بستر کند جرّه‌باز	که گنجشک بر وی بنخسبد به ناز

(همان: گ ۳)

۲-۳-۱-۳ در وصف سخن

طرزی برای براءت استهلال در سبب تألیف کتاب، با کلامی آهنگین به توصیف سخن پرداخته است. تشبیهات زیبایی که طرزی در این توصیفات به کار برده، در نوع خود تأمل‌برانگیز است:

«سخن، فرزندی است رشید که پدر خود را؛ یعنی سخن‌پرور، تا نفخ صور به نیک‌نامی زنده و مشهور می‌دارد؛ چراغی است که از صرصر حوادث اوقات نمیرد؛ بنیادی است دیربقا؛ آفتابی است با فروغ و ضیا؛ باغبانی است نخلبند ریاض عشق و محبت؛ نقّاشی است نقش طراز نگارستان پند و نصیحت؛ پیکی است پیام‌گزار دل‌ها، جاسوسی است از کشور جان‌ها به جان‌ها؛ زبده کارخانه اسرار الهی؛ عمده فیوض و ارادات نامتناهی؛ مرغی است از نشیمن قدس پریده؛ آهویی است در صحرای معرفت چریده؛ گنجی است که هرچند بر خواهنده حریص بذل و ایثار کنی، کمی و نقصان نپذیرد و بلکه افزونی و زیادتی گیرد؛ و هر کیسه که مهرش به اسراف باز کنی، تهی گردد به جز همیان سخن که هرچند بی‌دریغ خرج نمایی پُرت‌تر شود» (همان: گ ۳).

طرزی در ادامه، سخن را مایه رجحان انسان بر حیوان و وسیله ارتباط انبای بشر می‌داند:

«حکیم سخن‌آفرین اگر ابواب نطق بر بشر نگشود، از آدمی تا حیوان چه فرق بودی؟ ناچار با چارپایان هم‌طویله نمودی؛ و از سرایر ضمائر بر یکدیگر چه طور آگهی یافتندی؟ و چندین حُلل معانی در کارخانه سخنرانی چه نوع یافتندی؟» (همان: گ ۴).

سپس به تفوق ادبا و شعرا بر مردم عادی گریز می‌زند و با تضمین بیتی معروف از نظامی گنجوی، چنین می‌گوید:

«بعد از رتبه رسالت و درجه نبوت، مرتبه‌ای بالاتر از شعرا نتوان یافت که سینه شعرا مخزن اسرار الهی و مطلع انوار نامتناهی است» (همان: گ ۵).

۲-۳-۱-۴ سبب تألیف و نام معدن‌الجواهر

طرزی در سبب تألیف کتاب می‌گوید که در شبی از شب‌ها با این اندیشه که پایان کار آدمی مرگ است و انسان دانا کسی است که از خود یادگاری به جا گذارد تا نامش بر زبان‌ها مذکور و در اطراف و اکناف عالم مشهور باشد؛ تصمیم گرفته است تا داستان‌ها و حکایات پراکنده اخلاقی را در قالب مجموعه‌ای با نام «معدن الجواهر» گردآوری کند:

«این گل‌های دانش‌نسیم را که در چمن‌زار فضل و افضال شکفته‌اند برچیده و گلدسته رنگین آراسته؛ در نظر نخلبندان گلزار معانی کشیدم و این مجموعه حکایات نادر را معدن الجواهر نام کردم

چون شد این نسخه لطیف تمام کـردمش معدن الجواهر نام»
(همان: گ ۷)

۲-۳-۱-۵ ابواب معدن الجواهر

طرزی در دیباجه مندرج در سه نسخه «م» و «ت» و «ق» به روشنی به تعداد ابواب کتاب خود اشاره کرده است: «و این نگارخانه معانی را که غیرت ارزنگ مانی است؛ به هفده باب آرایش دادم» (همان: گ ۷)؛ اما توضیحات ذیح‌الله صفا که برگرفته از فهرست نسخ خطی کتابخانه دیوان هند است، نشان می‌دهد که نسخه شماره ۷۹۳ موجود در این کتابخانه، تحریر دیگری از این کتاب است که در بیست و دو باب تدوین شده است (نک. صفا، ۱۳۷۱، ج ۳: ۱۷۲۱). این دو تحریر، علاوه بر تفاوت در تعداد ابواب، در ترتیب باب‌ها نیز با یکدیگر اختلاف دارند. در جدول زیر، ابواب دو تحریر کتاب به صورت مقایسه‌ای آمده است:

جدول شماره ۲: باب‌های دو تحریر کتاب

تحریر بیست و دو بابی		تحریر هفده بابی	
باب	عنوان	عنوان	باب
اول	در بیان درجه شهادت	در بیان درجه شهادت	اول
دوم	در عشق و محبت	در عشق و محبت	دوم
نهم	در بی‌وفایی و بی‌حقیقتی و ثمره آن	در بی‌وفایی و بی‌حقیقتی و پاداش آن	سوم
دوازدهم	در فضیلت دیانت و امانت	در فضیلت دیانت	چهارم
هشتم	در وفا و حقیقت و نتیجه آن	در وفا و حقیقت‌پروری	پنجم
دهم	در پاداش تهمت و افترا	در پاداش تهمت و افترا	ششم
چهاردهم	در معدلت و انصاف	در دادگستری و عدل‌پروری	هفتم
چهارم	در فضیلت توکل و قناعت	در فضیلت توکل و قناعت و عبادت	هشتم
پنجم	در فضیلت اکل حلال و صدق مقال	در فضیلت اکل حلال و صدق مقال	نهم
هفتم	در بیان استغنا ایزدی	در بیان استغنا ایزدی	دهم
ششم	در بیان بخشایش الهی	در بیان بخشایش الهی	یازدهم
یازدهم	در بیان آنکه طینت آدمی به آب غم سرشته‌اند	در بیان آنکه طینت آدمی به آب غم سرشته‌اند	دوازدهم

سیزدهم	در مذمت فقر و اضطرار	در مذمت فقر اضطراری	بیست و یکم
چهاردهم	در بیان عجایباتی که از پرده غیب به ظهور می‌آید	در بیان شگفتی‌های تقدیر	بیستم
پانزدهم	در بیان حقیقت سرود	در بیان حقیقت سرود و سماع	نوزدهم
شانزدهم	در بیان کمال دانایی و رسایی اهل تنجیم	در بیان احوال ستاره‌شناسان	هجدهم
هفدهم	در پاداش اندیشه تباه در حق مردم بی‌گناه	در نتیجه اندیشه تباه درباره مردم بی‌گناه	شانزدهم
هجدهم	_____	در جود و سخاوت	سوم
نوزدهم	_____	در نتیجه بی‌دیانتی و کفران نعمت	سیزدهم
بیستم	_____	در نتایج بت‌پرستی و دغابازی	پانزدهم
بیست و یکم	_____	در بیان گوش‌کردن اندرز خیرسگالان صواب‌اندیشه	هفدهم
بیست و دوم	_____	در نگارش تلبیس زنان مکاره بدکاره	بیست و دوم

۲-۳-۲ حکایات و قصص معدن‌الجواهر

۲-۳-۲-۱ منبع حکایات

معدن‌الجواهر مشتمل بر قصص و حکایات اخلاقی است که متناسب با موضوع هر باب، انتخاب و با نثر موزون آمیخته به نظم، به شیوه گلستان سعدی به رشته تحریر کشیده شده است. بررسی کتاب نشان می‌دهد که ملا طرزی، خالق داستان‌ها و حکایات معدن‌الجواهر نیست؛ بلکه گردآورنده داستان‌هاست و آنها را از منابع کتبی و شفاهی، فراهم آورده است. طرزی در متن کتاب، سه بار به این موضوع اشاره دارد که وی «جامع حکایات» است:

«چنانچه جامع حکایات می‌سراید» (طرزی، ۱۱۶۳: گ ۸۸ و ۱۲۷)؛ «خواجه اویس که جد جامع طامات است» (همان: گ ۱۵۲).

طرزی در دیباجه کتاب نیز بر این نکته تأکید دارد که درهای یتیم حکایات را که دراصل پراکنده و پریشان بوده‌اند، گردآوری کرده و نظم بخشیده است:

«چون دیدم که این درهای یتیم که زاده طبع سلیم‌اند؛ جابه‌جا، پراکنده و پریشان افتاده‌اند؛ در گردآوردن آن، کمر سعی بربستم؛ آن دردانه‌های مکنون را که چون عقد گسیخته و جابه‌جا، پاشیده و ریخته بودند، به نوک مژگان برچیده؛ در سلک ربط منسلک گردانیدم و داستان‌داستان بر محل خویش به نوک خامه سحرساز و کلک جادو طراز آرایش دادم و این کواکب رخشنده که چون انجم بنات‌النعمش، متفرق و از هم جدا بودند؛ در رنگ اختران پروین فراهم آورده؛ جلابخش دیده اخترشناسان روشن‌قیاس و مهندسان دقیقه‌شناس آشنا ساختم» (همان: گ ۷).

طرزی از نام خاص منابع کتبی حکایات، سخنی به میان نیاورده؛ بلکه به دو صورت به این منابع اشاره کرده

است؛ یا عنوان کلی «نامه‌های باستانی» را برای منبع برخی حکایات به کار برده است و یا بدون ذکر نام داستان‌پرداز، به نقل از وی بسنده کرده است:

«در نامه‌های باستانی دیدم که در ولایت گیلان فرمانروایی بود به معدلت و سخاوت آراسته» (همان: گ ۴۵).

«در نامه‌های باستانی به نظر درآمده که در پیشین‌زمان به ولایت کنعان مردی بود از قوم بنی‌اسرائیل، به غایت نیک‌نهاد» (همان: گ ۱۲۶).

«در نامه‌های باستانی دیدم که در پیشین‌زمان، شخصی در لباس درویشان، در شهری خانه‌به‌خانه می‌گشت» (همان: گ ۱۵۵).

«یکی از فضلایی که سرآمد نکته‌سنجان سخنور و سرحلقه دوربینان هنرپرور بود، گزارش آورده که...» (همان: گ ۸).

«یکی از داستان‌پردازان دقیقه‌بین و قصه‌پردازان نکته‌آفرین که از احوال مرزبانان روزگار و کشورستانان عالی‌مقدار اطلاع تمام داشت؛ به قلم گوهرفشان، بر صحیفه بیان چنین می‌نگارد که...» (همان: گ ۱۶).

«یکی از سادات صحیح‌النسب خراسان... به گزارش این نقل شگرف، بدین‌گونه عبرت‌افزای دانشوران خردپژوه شده است که...» (همان: گ ۵۷).

بنابراین می‌توان گفت منابع کتبی داستان‌های معدن‌الجواهر دقیقاً مشخص نیست و در پرده ابهام قرار دارد.

طرزی گاهی نیز از کسانی که حکایتی را برای او نقل کرده‌اند برای منابع شفاهی داستان یاد می‌کند:

«از پدر بزرگوار خود که یکی از راستی‌منشان صداقت‌کیش و عارفان حقایق‌اندیش بود شنیدم که...» (همان: گ ۱۵۱).

«محرم خلوت‌سرای اخلاص و رازدار حریم کعبه اختصاص، *خواجه محرم‌علی*^۲ به گزارش این نقل، قالب سخن را جانی تازه دمیده است که...» (همان: گ ۲۸).

و در اغلب اوقات هم به‌طور کلی به روایان حکایات اشاره دارد:

«مدهوشان راق عشق و محبت و دُردنوشان خمخانه حقیقت و معرفت به گزارش این حکایت پرکیفیت،

بدین‌گونه مستمعان را سرمست ساخته‌اند که...» (همان: گ ۲۵).

۲-۲-۳-۲ تعداد حکایات

مجموع حکایت‌های کتاب *معدن‌الجواهر*، سی و شش حکایت است. باب دوم کتاب با موضوع «عشق و محبت» با چهارده حکایت، مفصل‌ترین باب کتاب است؛ باب سوم سه حکایت دارد؛ ابواب چهارم، ششم، هفتم و شانزدهم هرکدام دو حکایت دارند و ذیل بقیه باب‌ها یک حکایت آمده است.

۲-۲-۳-۲ مضمون حکایات

طرزی دهلوی قصص و حکایات هر باب را متناسب با موضوع آن باب انتخاب و نقل کرده است. وی آغاز هر حکایت را با نثری آهنگین به ذکر منبع روایی حکایت اختصاص داده است و در خلال حکایات به اشعار خود و دیگر شاعران و نیز به آیات و احادیث استشهد کرده است. نکته تأمل‌برانگیز این است که در پایان همه حکایات، دو یا چند بیت را به مدح ممدوح خویش، جهانگیرشاه و اغلب به دعای تأیید اختصاص داده است. گاهی نیز علاوه بر ابیات مدحی، نثری دعاگونه را چاشنی کلام خود کرده است. در هر حال، این ابیات و متن‌مثور دعایی،

کاملاً با موضوع آن باب متناسب است و با حکایت یادشده در باب همخوانی دارد؛ برای مثال، در باب چهارم، داستان کشاورزان قناعت‌پیشه‌ای آمده است که گنجی را در حین شخم‌زدن زمین یافته اما با وجود نیازمندی، به آن دست نزده و گنج را به خزانه حکومت تقدیم کرده‌اند. طرزی پایان داستان را اینگونه آورده است:

«کردگارا، تا این رواق بی‌ستون و گنبد نیلگون به یمن انفاس آن وارستگان قناعت‌پیشه و آزادمردان صلاح‌اندیشه پایدار است؛ صحیفه روزگار به ارقام خیرات و مبرآت آن کیهان‌خدیو، مزین و مطرز باد.

تا بود شیوه کشاورزان تخم‌ریزی و دانه‌افشانی

بر جهانگیرشاه با داد ختم سلطنت‌رانی و جهان‌بانی»

(همان: گ ۱۰۶)

۲-۳-۲ شواهد شعری

همانطور که قبلاً اشاره شد، طرزی در اثنای حکایات کتاب از ابیات و شواهد شعری بهره برده است. از آنجا که وی شاعر چیره‌دستی بوده است، بسیاری از اشعار مندرج در کتاب از خود اوست؛ اما بیش از پنجاه بیت نیز از اشعار شاعران دیگر را به فراخور مطلب، تضمین کرده است. در میان اشعار تضمین‌شده، بیشترین سهم (نوزده بیت) به سعدی اختصاص دارد که برگرفته از بوستان و گلستان اوست. بعد از سعدی، حافظ با دوازده بیت، نظامی گنجوی با ده بیت، امیرخسرو دهلوی با چهار بیت، جامی، فردوسی، همام تبریزی، ابن‌یمین، سلمان ساوجی و عرفی شیرازی، هرکدام با یک بیت قرار دارند (نک. تصویر شماره ۴).

بررسی و مقابله اشعار تضمینی کتاب نشان می‌دهد که طرزی گاهی به تغییرات جزئی در این اشعار دست زده است؛ برای مثال وقتی از بیت زیر که در بوستان سعدی و در مدح ابوبکر سعد زنگی آمده است، برای پادشاه یکی از حکایات کتاب استفاده می‌کند، ضمیر را از مخاطب به غایب تغییر می‌دهد:

«به عهد تو می‌بینم آرام خلق پس از تو، ندانم سرانجام خلق»

(سعدی، ۱۳۸۷: ۳۹)

«به عهدش همی‌بینم آرام خلق پس از تو، ندانم سرانجام خلق»

(طرزی، ۱۱۶۳: گ ۱۱۲)

یا در بیت زیر از فردوسی که با اختلاف قید مصراع اول و تغییر اندکی در آغاز مصراع دوم تضمین کرده است:

«فرورفت و بررفت روز نبرد به ماهی نم خون و بر ماه گرد»

(فردوسی، ۱۳۷۵، د ۲: ۶۶)

«فرورفت و بررفت وقت نبرد نم خون به ماهی و بر ماه گرد»

(طرزی، ۱۱۶۳: گ ۹۰)

یا در اشعار زیر که از اسکندرنامه نظامی تضمین کرده است، به علت غصه‌داربودن پادشاه در حکایت

معدن‌الجواهر، در مصراع سوم تغییر ایجاد کرده و «غصه» را جایگزین «کینه» کرده است:

«خطرهاست در کار شاهان بسی که با شاه، خویشی ندارد کسی
چو از کینه‌ای بفرزند چهر به فرزند خود برنیارند مهر»
(نظامی، ۱۳۸۵: ۸۲۶)

«خطرهاست در کار شاهان بسی که با شاه، خویشی ندارد کسی
چو از غصه برمی‌فرزند چهر به فرزند خود بر نیارند مهر»
(طرزی، ۱۱۶۳: گ ۴۸)

همچنین در بیت زیر که از یوسف و زلیخای جامی تضمین کرده؛ به خاطر اینکه در داستان معدن‌الجواهر وزیرزاده و معشوقه‌اش در آب به شنا و بازی مشغول هستند، در آغاز بیت تصرف و آن را از «چو مه» به «دو مه» تغییر داده است:

چو مه در برج آبی کرده منزل ز وصل یکدگر بودند خوش‌دل
(جامی، ۱۳۷۸، د ۲: ۹۴)

دو مه در برج آبی کرده منزل ز وصل یکدگر بودند خوش‌دل
(طرزی، ۱۱۶۳: گ ۷۵)

۲-۳-۲-۵ پیکرگردانی در داستان‌های معدن‌الجواهر

یکی از مضامینی که در برخی افسانه‌ها و داستان‌های عامیانه معدن‌الجواهر دیده می‌شود، پیکرگردانی و نمودهای آن است که در فرهنگ عامه سرزمین شبه‌قاره ریشه دارد. در ادامه به شواهدی از این موضوع اشاره می‌شود:

۲-۳-۲-۱ پیکرگردانی از انسان به حیوان و بالعکس
در داستان زن لولی، دو برکه وجود دارند که هر دو خواصی خارق‌العاده دارند؛ آب یکی از برکه‌ها حیوان (بوزینه) را به زنی زیبارو و پری‌مانند تبدیل می‌کند و آب برکه دوم، زیبارو را به حالت نخستین خود، یعنی بوزینه برمی‌گرداند:

«به جایی رسیدند که در آنجا دو برکه بود؛ پایین آن، درخت جوز هندی رسته و بوزنه بالای آن نشسته. وزیر چون نظر کرد، بوزنه جست‌زده، در برکه‌ای افتاد و غرق شد، چون شکل پری که به حسن و دلبری بی‌همتا بود، نمودار شد و به‌جانب برکه‌ای دیگر خرامید و در آب غوطه زد، باژگونان مسخ شد و صورت بوزنه گرفت و بالای درخت جوز برآمد، باز جست زد و در برکه اول افتاد و به‌صورت دلکش جلوه‌گر گشت و به برکه دیگر درآمد، صورت اصلی یافت» (همان: گ ۴۳).

«شهریار چون آن آب بیامیخت و بر سر لولی‌زن ریخت، در ساعت شکل بوزنه گرفت و جست زده، بالای بام برآمد و از بام می‌جهید... چون نیمی از شب بگذشت و قطره آب جوز دوم بر سرش ریخت، در ساعت به صورت اصلی نمودار شد و عاشق و معشوق به نظاره یکدیگر، چهره نشاط را آب دادند» (همان: گ ۴۴).

همچنین در یکی دیگر از داستان‌ها، دو درخت وجود دارند که گل‌های آنها نیز مثل برکه‌های فوق‌الذکر خاصیت پیکرگردانی دارد:

«چون در آن گلزار، دو درخت به قدرت ایزدی بررسته بودند که گل هریک، عجایب‌خاصیت داشت؛ یکی را تأثیری بود که چون آن را به بوییدن به کسی می‌دادند به صورت هر حیوانی که می‌خواستند نمودار می‌شد و از بوییدن گل درخت دیگر، به صورت اصلی جلوه‌گر می‌گشت» (همان: ۷۵).

۲-۳-۲ پیکرگردانی از دیو به پرنده

در داستانی دیگر، دیوی که دل‌باخته دختری زیبارو شده است، خود را به پرنده مبدل می‌کند:

«دختر به دیو گفت: اگر می‌خواهی غنچه طبع مرا بشکافی و شب را با من به نشاط و کامرانی به روز رسانی به نقل ارواح، راحت من باش. دیو پر مکر و ریو، چون ولوله و آشفته او بود از امتثال امر بیش‌گریز نداشته، فی‌الحال پرنده‌ای را در آن گلشن به دام کشید، او را کشت و از قالب شوم خود برآمده، در کالبد پرنده جا کرد و پروانه‌وار پیرامن شمع جمال آن بزم‌افروز کاشانه دولت و اقبال پرواز می‌نمود» (همان: گ ۷۴).

۲-۳-۲ خاتمه کتاب معدن‌الجواهر

طرزی در پایان کتاب به شکر خداوند پرداخته که به وی توفیق اتمام کار را عطا کرده است؛ سجع‌پردازی طرزی در این بخش از کتاب تأمل‌برانگیز است: «الحمدلله، این عروس زیبا و شاهد رعنا، غازه اختتام بر رخسار و وسمه اتمام بر ابرو کشیده و به انواع حلی و حُلل محلی شده، به نظر دوربینان نکته‌آفرین، جلوه‌ریز گشته...

زین همایون‌نامه کز وی زینت عالم بود دوستان را شادمانی، دشمنان را غم بود»

(همان: گ ۱۵۷)

وی در ادامه، ضمن اینکه خود را با شعرای بزرگ متقدم برابر می‌نهد، چشم بر عفو خداوند دارد و معتقد است به‌واسطه مدح جهانگیرشاه، لطف الهی نیز شامل حالش خواهد شد:

«فی‌المثل اگر فردوسی وقت خودم، شهنامه در هنگامه قیامت، معصیت‌نامه من است و اگر نظامی عصرم، فردا نتیجه پنج‌گنج، اندوه و رنج است. اگر سنایی دهرم، از حدیقه شعرم خار آزار در دل خواهد شکست و اگر سعدی زمانم، گلستان من در برگ‌ریز رستخیز از نضارت باز خواهد ماند و اگر خسرو دورانم، اعجاز خسروی پای بر عاجز عزت‌الکمال، دال بر زوال است و اگر جامی‌ام، انجام کار، ساقی دهر، جام زهر از روی قهر در گلوی آرزوی من خواهد ریخت. ولیکن امیدی که دارم همین است که به طفیل مدح جهانگیرشاه از غضب الهی نجات یابم» (همان: گ ۱۵۸).

طرزی در پایان کتاب، علاوه بر ذکر نام ممدوح خود (جهانگیرشاه)، دو بار سال سرودن و اتمام کتاب را با ماده‌تاریخ آورده است؛ ابتدا ماده‌تاریخ «نسخه نادر و بی‌بدل» (معادل ۱۰۲۴ ق.) و سپس ماده‌تاریخ «کتاب جهانگیر پادشاه» (معادل ۱۰۲۵ ق.) را ذکر کرده است:

به نام جهانگیر اقلیم‌بخش	شهنشاه جم‌جاه گردون‌محل
نوشتم من این نسخه دلپذیر	چو بر طبع من ریخت فیض ازل
زبان را که از خواندنش لذتی است	که هر لفظ شیرین‌تر است از عسل
شده جلوه‌گر چون عروس این کتاب	برآراسته چون حلی و حلل

پی سال اتمام تاریخ گفت	خرد «نسخه نادر و بی‌بدل» (همان)
صد شکر کاین کتاب، مرتب شد و تمام	بادا پسند خاطر شاه جهان‌پناه
چون گفته‌ام به نام جهانگیر از آن شده	تاریخ آن، «کتاب جهانگیر پادشاه» (همان)

۲-۴ برخی ویژگی‌های زبانی و دستوری معدن‌الجواهر

۲-۴-۱ کاربرد لغات هندی

با توجه به اینکه کتاب *معدن‌الجواهر* در سرزمین شبه‌قاره تألیف شده است، ناگزیر، لغات هندی بسیاری به متن آن راه یافته است؛ مثل:

برسات: فصل باران در هندوستان (همان: گ ۱۰۴)؛ بشکال: برشکال، مرکب از «بارش + کال» به معنی «فصل بارش» (همان: گ ۳۳)؛ جوگی: مرتاض هندی (همان: گ ۷۵)؛ چیره: دستار (همان: گ ۱۰۸)؛ روپیه: نام بزرگ‌ترین سکه نقره هند است که دو مثقال و نیم وزن دارد (همان: گ ۷۰)؛ سکهپال: نوعی پالکی، کجاوه بی‌سقف (همان: گ ۳۵)؛ سهی: جوجه تیغی (همان: گ ۹۲)؛ گروز: واحد شمارش و آن نزد هندوان ده میلیون است (همان: گ ۴۱)؛ لکه: لک، صد هزار، هندیان عدد هرچیز را که به صد هزار رسید «لک» خوانند (همان: گ ۴۰)؛ منجره: دف، جلاجل (همان: گ ۱۴۹)؛ موتی: مروارید، لؤلؤ (همان: گ ۱۱۰) و غیره.

۲-۴-۲ کاربرد کلمات با معانی خاص

برخی ترکیبات و واژه‌ها در *معدن‌الجواهر* به کار رفته‌اند که یا برای نخستین بار در معنی مدنظر طرزی استفاده شده‌اند یا کثرت کاربرد آنها نشانه توجه طرزی به این واژه‌ها و ترکیبات است؛ مثال:

- «آدمیانه» به معنی «مؤدیانه»

«والی شهر به‌غایت آدمیانه پیش آمد و در مراسم ادب و شرایط تعظیم و تکریم فرو گذاشت نکرد» (همان: گ ۴۱).

- «آرامکده» به معنی «آرامگاه، مزار»

«به نزدیک دهلی مدفون گشته و تا نفع صور آرامکده ما در آن سرزمین است» (همان: گ ۱۱).

- «آشناپانه» به معنی «آشنا»

«شاهزاده، آوای آشناپانه او را دیده، تبسم نمود» (همان: گ ۷۶).

- «اخلاص‌مند» به معنی «مخلص»

«تا زائران اخلاص‌مند به تقریب فاتحه رسیده، مستفید و مستفیض گردند» (همان: گ ۱۱).

- «اوقعه» به معنی «واقعه»

«این حادثه عجیب و اوقعه غریب بر وقوع آمده است» (همان: گ ۵۶).

- «بدین‌رنگ» به معنی «بدین‌گونه، این‌طور»

«اگر به محافظت و حراست می‌کوشیدید، بدین‌رنگ چون زنان تمسخر نشدید» (همان: گ ۱۰۲).

- «جلوه‌ریز» به معنی «جلوه‌گر و آشکار»

«کواکب بر فلک اخضر جلوه‌ریز شدند» (همان: گ ۱۷).

- «شگفتگی» به معنی «شگفتی و تعجب»

«در صغر سن، کارها از او سر می‌زد که باعث شگفتگی بزرگان خرده‌بین می‌شد» (همان: گ ۱۲۲).

- «عصمتکده» به معنی «حجره و حرم»

«چون خاتون به عصمتکده خود مراجعت نمود، باز نبض از حرکت ایستاد» (همان: گ ۱۹).

- «غالباً» به معنی «ظاهراً»

«ای برگزیدگان درگاه الهی، غالباً در صدق نیت من خللی و فتوری راه یافته» (همان: گ ۱۱).

- «وحشت‌التزام» به معنی «ترسناک»

«چون پیام وحشت‌التزام بشنید، جانش در تن لرزید» (همان: گ ۲۳).

- «وطن‌گاه» به معنی «موطن»

«هرکدام را به خلعت عاطفت مزین ساخته، به وطن‌گاه پدرود نمایم» (همان: گ ۱۱).

۲-۴-۳ فراوانی کاربرد برخی پسوندها

- پسوند مکان «ستان»

گبرستان (همان: گ ۹۰)؛ سراپستان (همان: گ ۹۴)؛ ریگستان (همان: گ ۹۳)؛ وحشتستان (همان: گ ۱۰۹ و ۱۱۴).

- پسوند «آمود» (آمیخته و در هم)

محنت‌آمود (همان: گ ۱۱)؛ درد‌آمود (همان: گ ۱۳)؛ آلم‌آمود (همان: گ ۲۷)؛ خجالت‌آمود (همان: گ ۴۱)؛ غم‌آمود (همان: گ ۷۶)؛ شادی‌آمود (همان: گ ۱۱۰)؛ دانش‌آمود (همان: گ ۱۴۱).

- پسوند «ریز»

شعشعه‌ریز (همان: گ ۶)؛ جلوه‌ریز (همان: گ ۸)؛ سعادت‌ریز (همان: گ ۱۷).

۲-۴-۴ کاربرد ادات تشبیه «به‌رنگ»

این ترکیب که بیشتر در شعر سبک هندی دیده می‌شود، یکی از ادات تشبیه به معنی «به‌مانند» است و درباره هر نوع شباهتی بین دو چیز به کار می‌رود. طرزی هم از این ادات با بسامد بالا (حدود صد بار) در متن کتاب استفاده کرده است؛ مثال:

«همواره آن بیچاره، به‌رنگ سایه به دنبال آن خورشیدپایه می‌گشت» (همان: گ ۱۳).

«هنرمندان و خردپوران، به‌رنگ سبزه از زمین سر می‌زنند» (همان: گ ۳۵).

«عکس شکوفه‌ها در جویبار به‌رنگ کواکب بر گنبد دوار نمودار گشته؛... بلبل خوش‌خوان به‌رنگ خنیاگران»

نغمه‌سنجی آغاز نهاده» (همان: گ ۶۸).

۲-۴-۵ کاربرد افعال در معانی خاص

- «ایستاده شد» به جای «ایستاد»

«در جلوه‌گاه آن ماه آمده، ایستاده شد، چشم بر در دوخت» (همان: گ ۶۱).

– «بدهانیم» به جای «بدهیم»

«یابنده به دست آر تا از او گرفته، تو را بدهانیم و از این کشمکش وارهانیم» (همان: گ ۱۰۸).

– «جوشید» در معنی «جوشاند»

«دیدن جلوه‌گاه عاشق جانباز را در سینه، آرزوی او جوشید و از مهد فرود آمد» (همان: گ ۲۷).

– «سوختن» در معنی «سوزاندن»

«مسلمان سوختن هرگز روا نیست» (همان: گ ۱۵).

– «گذراند» به جای «کرد»

«خلخال را به رسم تحفه به بانوی شهزاده پیشکش گذرانید» (همان: گ ۷۷).

۲-۴-۶ کاربرد حشو

«نسیمی است جان‌افزای که از روزنه صماخ گوش در کاخ دل درآمد» (همان: گ ۴).

صماخ به معنی «سوراخ گوش» است و ترکیب فوق، حشو دارد.

«در لجه ژرف تفکر چنان فرورفته بودم که اصلاً از خود خبر نبود» (همان: گ ۵۴).

لجه به معنی «عمیق‌ترین جای دریاست» و آوردن صفت «ژرف» برای آن، حشو است.

۲-۴-۷ تطبیق موصوف و صفت

در معدن/الجواهر بارها به سیاق زبان عربی، تطبیق صفت و موصوف در جنس و عدد دیده می‌شود؛ مثال: زن جمیله (همان: گ ۱۹)؛ خلعت فاخره (همان: گ ۳۳)؛ قضیه مرضیه (همان: گ ۴۶ و ۸۲)؛ واقعه هایله (همان: گ ۴۷)؛ واقعه مهلکه (همان: گ ۵۵)؛ دلاله محتاله (همان: گ ۵۷)؛ قضیه ماضیه (همان: گ ۷۳)؛ هیچ‌مدانان ژاژخایان، بیهوده‌گویان هرزه‌درایان (همان: گ ۶)؛ لشکریان سعادت‌منشان (همان: گ ۱۰)؛ همزادان والانژادان (همان: گ ۱۷)؛ مردان صوفیان (همان: گ ۳۳)؛ یاران غمگساران (همان: گ ۹۸)؛ لئیمان تنگ‌چشمان (همان: گ ۱۰۵)؛ ژاژخایان هرزه‌درایان (همان: گ ۱۰۹)؛ مشرکان تیره‌درونان (همان: گ ۱۲۵)؛ دانایان مجلس‌آرایان (همان: گ ۱۴۱)؛ ندیمان دمسازان (همان: گ ۱۵۲) و غیره.

۲-۴-۸ کاربرد «از» به جای «کسره اضافه»

«مردم از هرسو شتافتند و بیخ نهال از زندگانش بریده یافتند» (همان: گ ۲۶)؛ یعنی «بیخ نهال زندگانی‌اش ...».

«از حطام دنیاوی هیچ چیز پیش از این جوان نیست و هیچ‌کس با خود ندارد.» (همان: گ ۴۰)؛ یعنی «نزد این جوان نیست.»

۲-۴-۹ کاربرد حرف اضافه «به» در معنی «از»

«به یکی از پرده‌داران حریم عزت پرسید» (همان: گ ۱۰).

۲-۴-۱۰ ساخت مصدر جعلی با کلمه فارسی

مثل پادشاهیت: «قره‌العین سلطنت و غره ناصیه پادشاهیت را تکسری سخت، کاری شده؛ دم‌به‌دم چون شمع می‌گدازد» (همان: گ ۱۸).

۲-۴-۱۱ کاربرد ضمیر «او» برای غیرذوی‌العقول

«ساز خود در آن آب انداخت و خاموش شد. آب منجمد گشت و ساز در او بند شد» (همان: گ ۱۵۰).

۳- نتیجه‌گیری

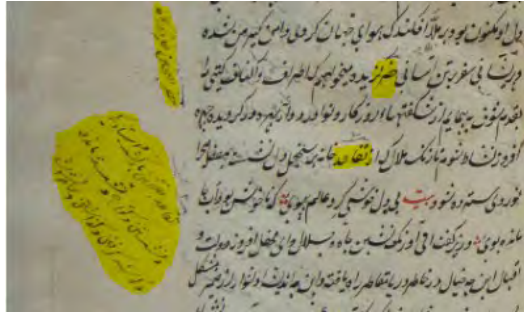
معدن‌الجواهر تنها اثر در دست از دولت‌خان گویاری دهلوی معروف به «ملا طرزی» است که آن را به نثر آمیخته به نظم و به تقلید از گلستان سعدی نوشته و به جهانگیرشاه گورکانی تقدیم کرده است. این اثر تاکنون چاپ نشده است؛ بلکه به صورت نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران و جهان نگهداری می‌شود؛ از میان این نسخ، سه نسخه از تحریر هفده‌بایی آن در کتابخانه‌های ایران موجود است. طرزی دیباجه و خاتمه‌ای نیز بر ابواب کتاب افزوده است. وی ذیل هر باب که به یکی از مسائل اخلاقی اختصاص داده است، داستان یا داستان‌هایی را متناسب با موضوع باب آورده است و در مجموع، شامل سی و شش حکایت است. طرزی خالق داستان‌های معدن‌الجواهر نیست؛ بلکه گردآورنده حکایات از منابع کتبی و شفاهی است. وی در خلال حکایات از هجده مصرع و ۵۴۲ بیت برای شاهد مثال استفاده کرده است. بیشترین اشعار تضمینی کتاب از گلستان و بوستان سعدی است. طرزی گاهی به ضرورت فضای حکایات به دخل و تصرف و تغییر اشعار تضمینی دست زده است. متن کتاب در بردارنده برخی لغات نادر هندی مثل سَکْهَپال، موتی، منجزه، لَکْه و غیره و همچنین ترکیبات و اصطلاحات خاص مثل وحشت‌التزام، آدمیانه، جلوه‌ریز، اخلاص‌مند، اوقعه، شگفتگی، به‌رنگ و غیره است که بیانگر تسلط و مهارت طرزی در نویسندگی است.

پی‌نوشت

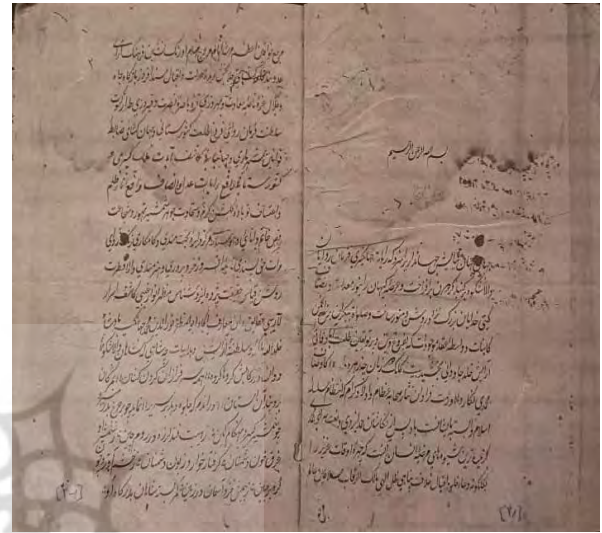
۱. ملا خواجه اویس گویاری، اخترشناس و کیمیاگر دوره جلال‌الدین اکبر گورکانی (۹۶۳-۱۰۱۴ ق.) و نیای مادری طرزی دهلوی است. در مجمع‌الشعراى جهانگیرشاهی به نقل از منتخب‌التواریخ آمده است: «دانشمند مناظری مجادلی بود و در وادی اصول و فروع بی نظیر روزگار، ورق‌ورق عبارت را یاد می‌خواند و می‌گفت که این عبارت فلان کتاب است، در آنها ببینید» (قاطعی هروی، ۱۹۷۹: ۲۳۷ و نک. همان: ۶۳). «ملا خواجه اویس در علوم نجومی و علوم خفیه تخصص داشت و از اکبرشاه، اقطاع زمین و جوایز نقدی دریافت نموده بود» (حاج سیدجوادی، ۱۳۹۱: ۳۳۷).

۲. منظور «حکیم صدرالدین علی گیلانی هندی» از حکما و پزشکان قرن دهم و یازدهم هجری است. وی تحصیلات را در زادگاهش، گیلان آغاز کرد و پس از فراگیری علوم، به هند رفت. حکیم علی طب را از محضر دایی خود، حکیم‌الملک شمس‌الدین گیلانی و نیز حکیم لطف‌الله شیرازی آموخت. شهرت او در حذاقت و وسعت دانش پزشکی او زیانزد خاص و عام بود؛ تا آنجا که مؤلف مآثر‌الامراء درباره شیوه درمان او چنین نوشته است که معالجات دست‌بسته او موجب حیرت عالمیان می‌شد. همین مهارت او در طب موجب شد که به لقب «جالینوس زمانه» ملقب شود. مهم‌ترین اثر او شرح قانون ابن‌سینا است. حکیم در سال ۱۰۱۸ ق. در هندوستان درگذشت (نک. واشیان، ۱۳۹۷: ۱۱۰-۱۱۱ و حاج‌سیدجوادی، ۱۳۹۱: ۳۹۱).

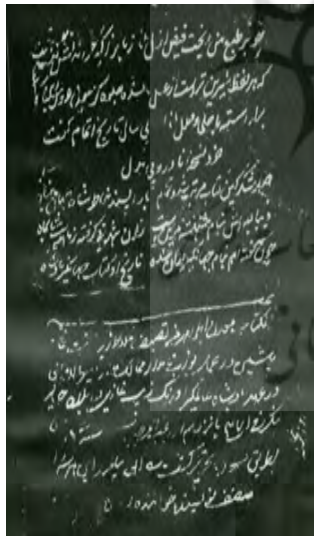
۳. «راده» علامتی از اعداد یا چیز دیگر که در متن کتابی نهند و همان علامت را در حاشیه یا ذیل ورق تکرار کنند تا خواننده به حاشیه یا ذیل متوجه شود» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «راده»).

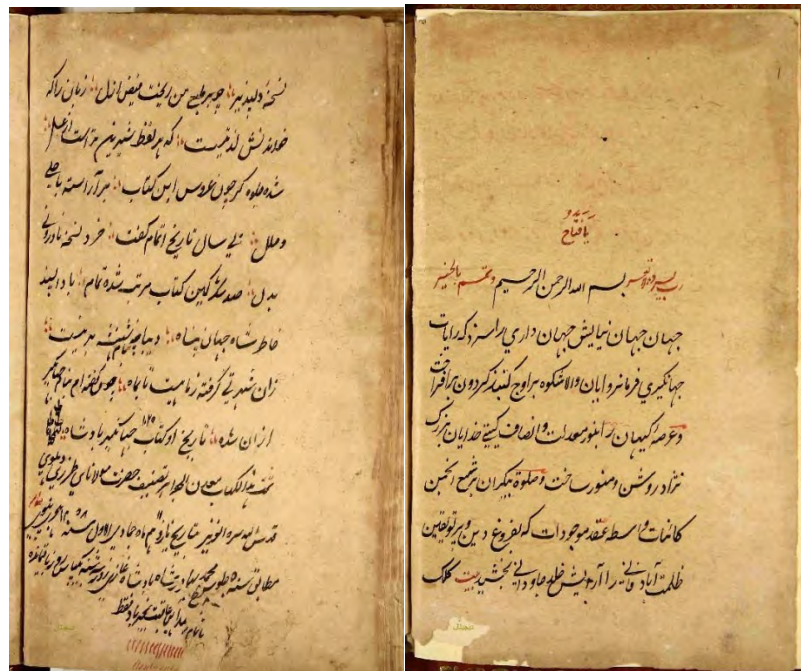
تصویر شماره ۱

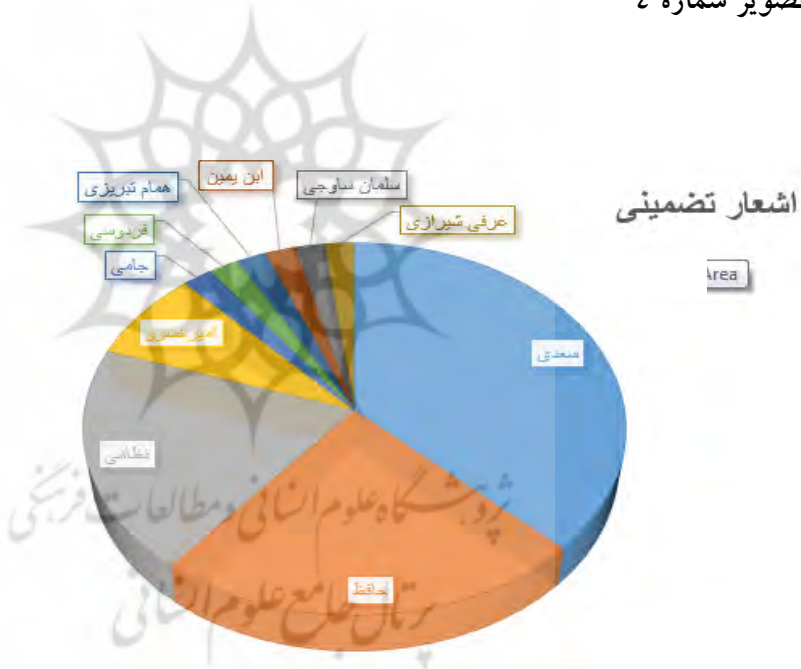
تصویر شماره ۲

تصویر شماره ۳

تصویر شماره ۴

تصویر شماره ۵

منابع

- جامی، عبدالرحمن بن احمد (۱۳۷۸). *مثنوی هفت اورنگ*، تصحیح اعلاخان افصح‌زاده و حسین تربیت، تهران: میراث مکتوب.
- حاج‌سیدجوادی، کمال (۱۳۹۱). *فرهنگنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره هند*، تهران: خانه کتاب و شورای گسترش زبان و ادب فارسی.
- خیام‌پور، عبدالرسول (۱۳۳۸). *فرهنگ سخنوران*، تهران: طلایه.

درایتی، مصطفی (۱۳۹۲). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)*، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه جمهوری اسلامی ایران.

درقه، هاشم، معصومی، محمدرضا، و خالق‌زاده، محمدهادی (۱۴۰۰). بررسی سبکی معدن‌الجواهر اثر ملا طرزی دهلوی، *مطالعات شبه‌قاره*، آماده انتشار: https://jsr.usb.ac.ir/article_6151.html

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*، تهران: دانشگاه تهران.

سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۸۷). *بوستان*، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.

صبا، مظفرحسین (۱۳۴۳). *تذکره روز روشن*، تهران: کتابخانه رازی.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۱). *تاریخ ادبیات در ایران*، تهران: فردوس.

طرزی، دولت‌خان (۱۱۶۳ ق.). *معدن‌الجواهر*، نسخه خطی شماره ۲۰۰، قم: کتابخانه معصومیه.

طرزی، دولت‌خان (۱۲۵۸ ق.). *معدن‌الجواهر*، نسخه خطی شماره ۴۲۷۵۸، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.

طرزی، دولت‌خان [بی‌تا]. *معدن‌الجواهر*، نسخه خطی شماره ۱۲۱۸، تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۵). *شاهنامه فردوسی*، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.

قاطع‌ی هروی (۱۹۷۹). *تذکره مجمع‌الشعراء جهانگیرشاهی*، با تصحیح محمدسلیم اختر، کراچی: مؤسسه تحقیقات علوم آسیای میانه و غربی دانشگاه کراچی.

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۵). *خمسه نظامی*، براساس چاپ مسکو - باکو، تهران: هرمس.

واشیان، عباس‌علی (۱۳۹۷). *نقش شیعه در پزشکی*، قم: امام علی بن ابیطالب.

Hadi, Nabi (1995). *Dictionary of Indo-Persian literature*, Delhi: Ashok Viha.

